

R (07)

Rodis
JOURNAL OF MEDIEVAL
AND POST-MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY

CR

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement
Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UJG
Cambra de Comerç

www.documentauniversitaria.media/rodís

R (07)

Rodis
JOURNAL OF MEDIEVAL
AND POST-MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY

Rodis. Journal of Medieval and Post-Medieval Archaeology - 07

© Material editorial i organització / [Editorial material and organization](#):
Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / [Content and figures](#): els autors / [the authors](#)

© Il·lustració de la coberta / [Cover illustration](#): Jordi Sagrera Aradilla

Equip editorial, objectius de la revista i instruccions per als autors i política editorial
/ [Editorial team, magazine objectives and instructions for authors and editorial policy](#):
www.documentauniversitaria.media/rodiss

Contacte / [Contact](#):

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic
cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 45 82 90

ISSN: 2604-6679

DOI: [10.33115/a/26046679/7](https://doi.org/10.33115/a/26046679/7)

Pages	Received date	Acceptance date
56-84	2024-10-22	2024-12-09

TOPOGRAFIA URBANA DE CARDONA ABANS DELS PROCESSOS D'EMMURALLAMENT DE LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIV

THE URBAN TOPOGRAPHY OF CARDONA BEFORE
THE CONSTRUCTION OF THE 14TH CENTURY WALL

DOI: [10.33115/a/26046679/7_04](https://doi.org/10.33115/a/26046679/7_04)

Ainhoa Pancorbo Picó

Arqueòloga. ORCID: [0000-0002-5606-8798](https://orcid.org/0000-0002-5606-8798)

Andreu Galera Pedrosa

Director de l'Arxiu Històric de Cardona. ORCID: [0000-0001-8005-4911](https://orcid.org/0000-0001-8005-4911)

Paraules claus

Cardona, Vall Salina, topografia urbana, àrees d'urbanització, medieval

Key words

Cardona, Sat Valley, urban topography, urbanization areas, medieval

Resum

Els treballs arqueològics duts a terme a Cardona en el decurs de la darrera dècada han contribuït a un millor coneixement dels processos d'urbanització previs a la delimitació del nucli antic a partir de la construcció de la muralla gòtica, en el decurs del darrer terç del segle XIV. Combinats amb l'estudi de la documentació escrita, han permès identificar les estructures localitzades al peu de la costa de migdia del castell com els indicis d'un primer nucli d'habitat a partir del qual es pot anar resseguint l'evolució topogràfica de la vila entre el segle IX i XIV.

Abstract

The archaeological works carried out in Cardona have contributed to a better knowledge about the urbanization processes prior to the delimitation of the current urban core by the new walls constructed in the last third of the 14th century. Both excavations and documentary sources have lead us these last years to locate some dwelling structures on the south slope of the hill where de castle was built. Those walls could be dated back to the early middle ages and are the depart point to draw a first sketch of the evolution of the village, from the 9th to de 14th centuries.

TOPOGRAFIA URBANA DE CARDONA ABANS DELS PROCESSOS D'EMMURALLAMENT DE LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIV

INTRODUCCIÓ

Els treballs arqueològics efectuats de forma sistemàtica al nucli de Cardona entre els anys 2008 i 2016 gràcies a l'aposta que en aquell moment es va realitzar per la història i el patrimoni arqueològic de la vila, ha anat donant els seus fruits al llarg del temps.¹ A dia d'avui comencem a disposar d'un panorama una mica més clar d'algunes de les etapes més desconegudes de l'evolució històrica de la vila. Són especialment rellevants els resultats obtinguts de les intervencions arqueològiques efectuades entre els anys 2015 i 2018, ja que van aportar informació cabdal per a l'època romana, alt medieval i baix medieval que, en el cas d'aquestes dues darreres etapes, ha pogut, a més, ser contrastada amb la informació que ens proporcionen les fonts escrites.

Es tracta, en primer lloc, de les intervencions arqueològiques efectuades amb motiu de les obres de construcció d'un nou camp de futbol, a tocar del vessant de migdia del nucli antic de la vila (fig. 2.1). Aquests treballs, endegats el mes de maig de l'any 2015, van finalitzar l'any 2016, en que el jaciment del Campet de la Sal² va ser objecte de rebliment indefinit. En segon lloc, l'any 2017, es van dur a terme diversos sondejos entorn a la muralla gòtica de Cardona, concretament al carreró que discorre a tocar del Cine Modern (fig. 2.2) i a l'extrem sud-est de la muralla, a la corba coneguda com de cal Santa Llúcia (fig. 2.3). Un tercer sondeig es va obrir en una esplanada situada al vessant de migdia del castell i del camí Nou, que el voreja, coneguda amb el nom de la serra d'en Vinyoles (fig. 2.4).³

L'estudi en profunditat dels resultats d'aquelles intervencions, juntament amb els aportats per treballs anteriors, i una revisió exhaustiva de la informació que ens proporciona la documentació escrita ens permeten fer una aproximació més fidel i acurada a l'evolució de les àrees d'hàbitat de Cardona, des d'època romana fins

1 Els treballs que aquí es desgranen es van poder dur a terme en aplicació del Pla Especial de Protecció del Conjunt Històric de la Vila de Cardona, aprovat l'any 2007. Posteriorment aquest document va restar inclòs en el Pla d'Ordenació Urbanística Municipal (POUM), aprovat de forma definitiva l'any 2014. Eines que proporcionen el marc legal imprescindible per tal de poder dur a terme les intervencions arqueològiques analitzades.

2 El jaciment va ser batejat com a Campet de la Sal per ser aquest el topònim històric més proper a la zona d'estudi, localitzat per primer cop al segle XVIII en referència a l'àrea estudiada. Concretament, en el Reial Cadastre de Patiño (1716-20) (Arxiu Històric de Cardona, 1.3.3.2).

3 Intervencions subvencionades pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i en el cas del camp de futbol també per la Diputació de Barcelona.

a la segona meitat del segle XIV, seguint el camí iniciat pels arqueòlegs Xavier Solé i Mercedes Juan (Juan, Solé 2003), que als anys 90 van iniciar aquesta tasca.

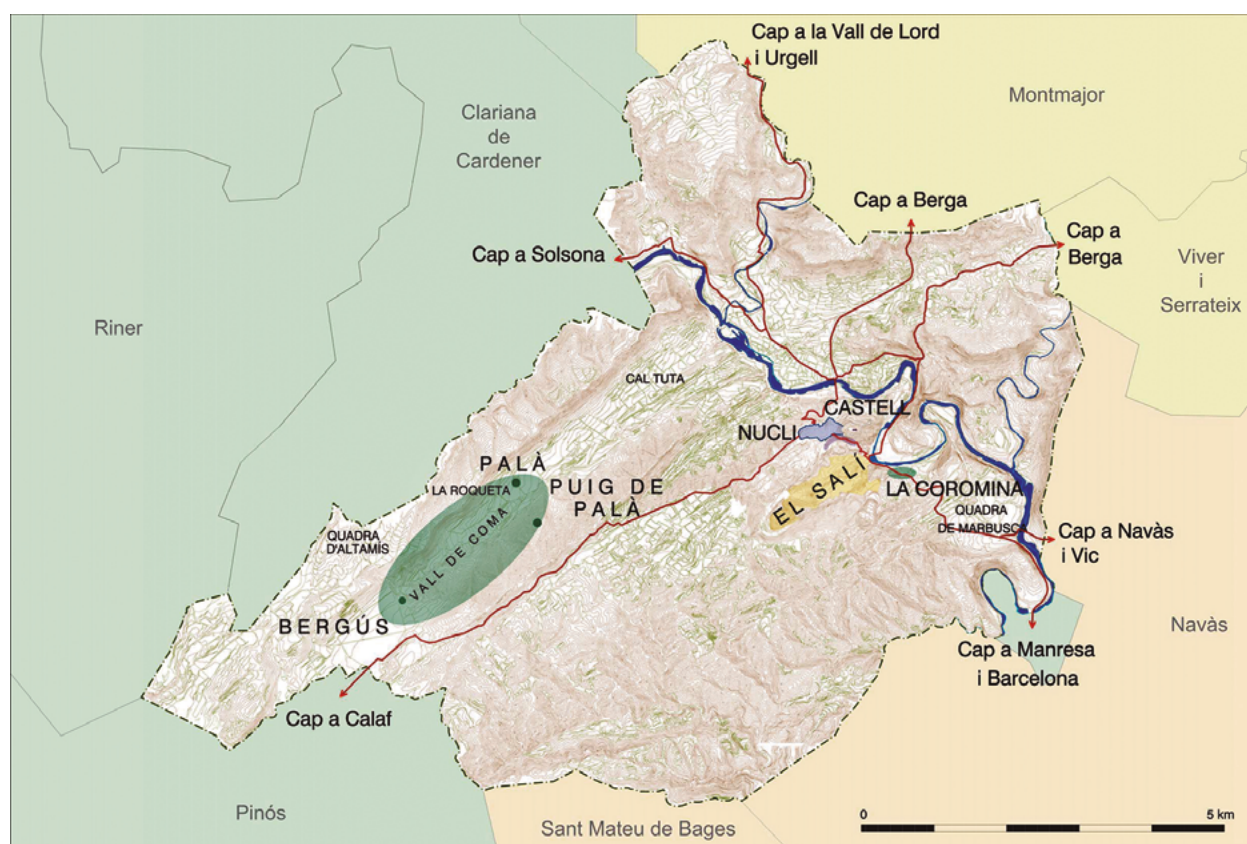

Figura 1. Plànol de l'actual terme municipal de Cardona, amb indicació dels indrets i topònims que s'esmenten en el text i, en vermell, les principals vies de comunicació de què es parla. Elaboració pròpia.

ELS PRECEDENTS. L'ASSENTAMENT TARDO-REPUBLICÀ DEL CAMPET DE LA SAL COM A PUNT DE PARTIDA

L'evolució històrica de la vila de Cardona ha estat sempre vinculada, des dels seus inicis, a l'existència de la Vall Salina, jaciment geològic de característiques úniques amb abundància d'afloraments de sal gema en superfície. Es tractava d'una explotació a cel obert que permetia l'arrencada de la sal de forma relativament senzilla ja que el mineral aflora en molts punts a cotes superficials i en d'altres només cal enretirar una capa d'argiles de potència variable, d'entre els pocs centímetres als sis o set metres de gruix. Pel que fa al mineral, la documentació escrita ens permet conèixer l'interès que va suscitar des d'època romana, amb una referència clara a càrrec de M. Porci Cató (234-149 aC) esmentada per Auli Geli (*Not. Attic.* 2, 22).

A dia d'avui sabem que era explotada ja des del neolític mig (Weller 2002) i que l'arrencada de sal i el seu comerç a partir d'aquell moment es va donar de forma continuada fins a dia d'avui, informació contrastada arqueològicament al camp de futbol per als períodes romà republicà a alt imperial (Olesti, Pancorbo 2022).

D'aquesta manera, el nucli de Cardona es va desenvolupar al redós del jaciment salí, entorn al qual es va anar creant una xarxa viària que, ja en època alt medieval va articular l'organització territorial de la conca central del Cardener en base a cinc grans eixos viaris (Galera 2013, fig. 1).

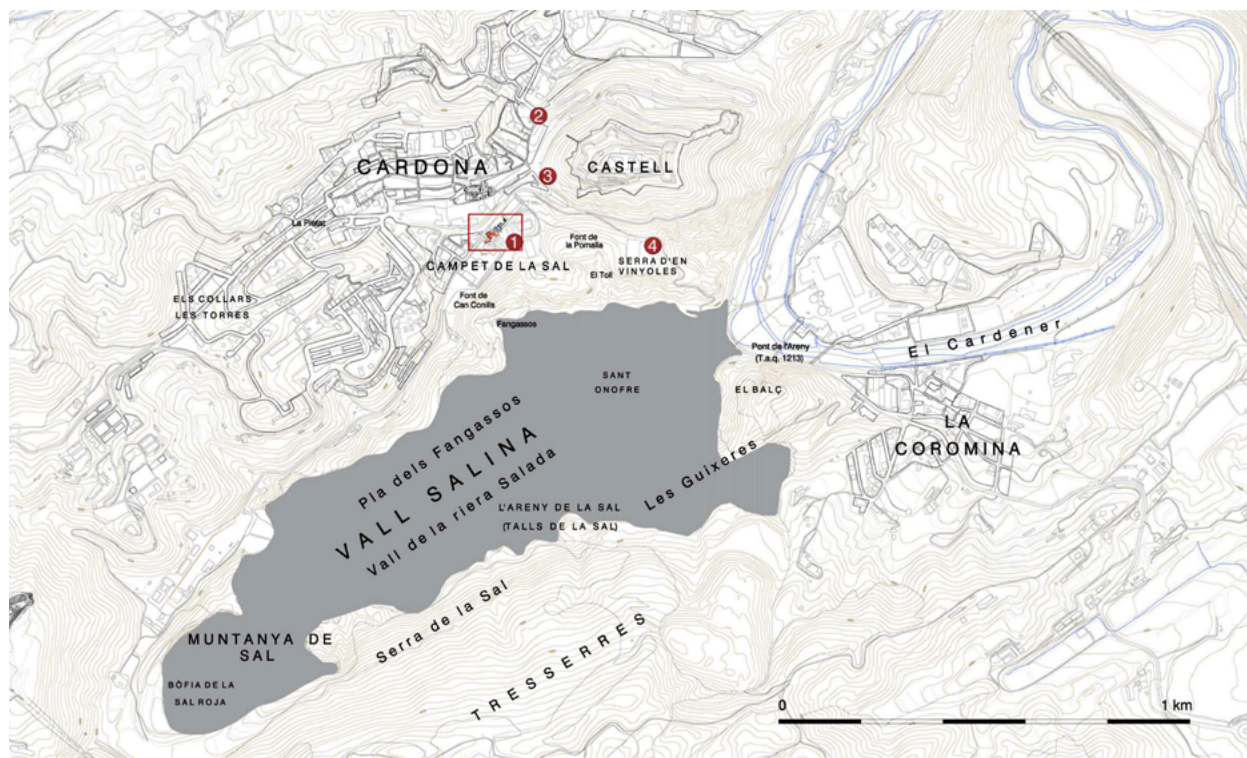
Dins d'aquesta lògica, cal situar el primer esment que la documentació escrita ens ofereix del castell de Cardona, de l'any 798. Llavors, Lluís el Pietós, fill de l'emperador Carlemany i en aquell moment rei d'Aquitània, va ordenar al comte Borrell l'ocupació i fortificació de la ciutat d'Ausona, juntament amb els castells de Casserres i Cardona, i d'altres fortaleses abandonades (Du Chesne 1636, p. 289). L'interès pel castell de Cardona i pels enclavaments d'Ausona i de Casserres s'explica en funció de la intervenció franca al sud dels Pirineus per ocupar el territori de l'antiga Tarraconense romana de la vall del riu Ebre com a frontera que garantís la seguretat de l'imperi carolingi en el seu flanc hispà en relació amb les terres musulmanes del sud. I també a la necessitat de controlar les conquestes del Ter, Llobregat i Cardener amb els seus respectius eixos de comunicació com a pas previ per la conquesta de la ciutat de Barcelona (801) i la posterior progressió cap al sud fins arribar a l'Ebre. En el cas concret de Cardona, el domini del territori del castell implicava, a més, el control de les salines.

D'altra banda, l'associació que es fa en aquest text del *castrum Cardonam* amb les altres «fortaleses que per molt temps havien restat deshabitades», va servir en el seu dia a Ramon d'Abadal (1986) i a la historiografia filla de les seves tesis per argumentar l'abandonament poblacional del territori en els segles precedents arran l'arribada dels pobles bàrbars del nord i l'establiment del regne visigot a l'antiga Hispània romana (409-507), i la posterior ocupació islàmica (711-721). I també per donar sentit a les cartes de poblament atorgades entre els segles IX i X, amb la reestructuració administrativa i eclesiàstica del territori per part del poder comtal. Aquelles tesis han estat precisades arreu del territori català en el decurs dels darrers anys.

En el cas de Cardona, les dades obtingudes de les intervencions arqueològiques, per bé que encara escasses, juntament amb les proporcionades per l'inventari de jaciments arqueològics, ens duen també a afirmar la continuïtat de l'hàbitat en el terme de Cardona

El registre arqueològic va permetre, al camp de futbol, ubicar un assentament romà tardorepublicà al vessant nord-est de la vall salina, a uns 90 m a migdia de la vila actual, concretament sota el que avui són els nous vestidors del camp de futbol (Pancorbo, Martín, Galera 2019). Tot i que aquell jaciment no es va poder excavar ni en extensió ni en profunditat, les dades obtingudes ens van permetre datar-ne la fundació entorn als anys 130-120 aC i una ocupació ininterrompuda fins al 50-30 aC, així com determinar una major extensió de l'assentament, que depassava l'àrea d'execució de les obres pel costat nord-est. Precisament en aquell extrem de l'àrea excavada es va poder determinar, tot i que només a nivell de coronament d'estructures, que un conjunt constructiu d'època alt imperial se superposava als conjunts documentats d'època tardo republicana, essent el material ceràmic recuperat en aquell sector molt més tardà, amb elements que perviuen fins gairebé finals del segle I dC.

D'altra banda, així com gran part de les estructures de l'extrem sud-oest van quedar amortitzades cap al tercer quart del segle I dC, les del sector nord-est van perviure encara un centenar d'anys més. A partir d'aquell moment no es documenta cap altra ocupació de l'indret fins a mitjan segle IX⁴ quan es localitza una necròpolis de fosses excavades en els rebliments d'abandonament d'època altimperial.

Malgrat que s'ha de tenir sempre present que la topografia del lloc pot haver variat molt a causa de les característiques geològiques de la vall salina, una primera observació ens permet identificar, a partir del Campet de la Sal, una franja de terra en un pla més o menys regular, amb una planta amb forma d'L, de prop de 70.000 m² (fig. 2 i 8). Un dels braços, amb orientació sud-oest a nord-est, s'estén des del camp de futbol fins a l'actual extrem sud-est del nucli antic, a l'altura de la carretera del Miracle, al peu de la balconada de la Fira. L'altre, orientat est-oest, s'estén al peu de la costa del castell pel vessant de migdia en tota la seva llargada. Les restes arqueològiques del Campet de la Sal es van documentar en el braç oest i a l'extrem nord de l'actual camp de futbol.

Amb els resultats d'aquells treballs a les mans, l'estiu de l'any 2017, en el decurs d'una intervenció arqueològica que tenia per objectiu conèixer millor la muralla baix medieval de Cardona, es van plantejar dos sondejos en una esplanada situada al braç est de la franja descrita, en una zona esmentada en la documentació escrita com la serra d'en Vinyoles i on se situen feixes d'oliveres des d'època

Figura 2. Plànol d'ubicació de Cardona en relació a la vall Salina i al castell, amb indicació d'alguns dels topònims que s'esmenten en el text. La numeració correspon a les intervencions arqueològiques que han proporcionat un volum més gran d'informació: 1. El Camp de futbol-Campet de la sal; 2. El tram de muralla del Cine Modern. 3. Tram de muralla de la corba de cal Santa Llúcia. 4. La Serra d'en Vinyoles. Elaboració pròpia.

4 Datació precisada a partir de les anàlisis radiocarbòniques efectuades, tant al Laboratori de Datació per Radiocarboni de la Facultat de Química de la Universitat de Barcelona com a al Centro Nacional de Aceleradores de Sevilla. (Pancorbo 2021).

baixmedieval (fig. 2.4). Es tracta d'un indret privilegiat per al control de l'accés a la vall Salina, amb visibilitat de tot el recorregut del meandre que en aquest punt feia el Cardener. Després del turó on es troba el castell, és actualment un dels punts més elevats de l'entrada de la vall salina, juntament amb el Balç i el turó de Sant Onofre (fig. 3).

Figura 3. Sector nord-est de la vall Salina, on actualment la serra d'en Vinyoles, el Balç i el turó de sant Onofre en constitueixen els punts de més alçada després del castell. A. Pancorbo, 2017.

Aquells sondejos van permetre descartar l'existència de restes arqueològiques a la meitat sud de la feixa, probablement per tractar-se just del marge de la vall i per tant ser un espai força inestable.⁵ Al nord, en canvi, la potència estratigràfica és considerable i, en l'extrem d'un dels sondejos s'hi van documentar dos murs perpendiculars entre si, amb una llar associada (fig. 4). Tot i no haver pogut fer encara cap estudi en profunditat dels sediments, l'escàs material ceràmic ens du a situar aquestes estructures en època alt-medieval. I, ben probablement, es tractaria de les estructures d'hàbitat associades a la necròpolis excavada uns 400 m a l'oest, al peu del camí que conduïa als talls de la sal. Tot indica que el mur localitzat amb orientació est-oest faria la funció de tancament de la zona d'hàbitat mentre que el mur perpendicular a aquell delimitaria diferents àmbits d'habitació. Fora, però, necessari prosseguir la recerca en aquest indret per tal de determinar la naturalesa i abast de les estructures documentades. No menys interessant és l'espai existent entre la serra d'en Vinyoles i el Campet de la Sal, on es recupera tota mena de material ceràmic en superfície, des de vernissos negres de Cales a fragments de ceràmica decorada en verd i manganès.

L'excel·lent ubicació d'aquest vessant del turó del castell, tant en relació als afloraments de la sal gema com als accessos cap a aquests, així com l'abundància de material que s'hi troba apunten cada cop més cap a la possibilitat que la població cardonina s'hi establís des d'època tardo-republicana i, probablement, fins ben

5 Són nombroses les esquerdes que s'hi observen avui, fins al punt que és fàcil pensar que en realitat aquesta plana fos més àmplia i s'hagi anat reduint a base d'esllavissaments.

entrat el segle X. Aquesta ubicació explicaria l'absència de restes arqueològiques corresponents a aquest període en les intervencions arqueològiques efectuades al nucli antic i, en canvi, la localització en superfície de ceràmica d'època romana i medieval a la costa del castell i al vessant nord de la vall salina. Futurs treballs en aquesta zona probablement aportaran més llum a l'evolució de la vila durant l'antiguitat tardana.

Tot i això, ara per ara és palès un buit considerable d'informació entre el segle I i el IX dC, de tal manera que l'única notícia que coneixem anterior a la proporcionada per la pròpia necròpolis esmentada és la de l'any 798 en referència al castell. Desconeixem completament la potència i seqüència estratigràfica del subsòl del turó de la fortificació i, en el decurs dels treballs efectuals al Campet de la Sal només es va recuperar, fora de context, una moneda atribuïble al Baix Imperi, de Constanci II o Constant, de mitjan segle IV (Berdún, Pancorbo, Martín, 2021). Pel que fa a la documentació escrita, coneixem únicament l'esment a la «la sal d'Hispania tallada a les muntanyes de la Tarraconense» que Sidoni Apol·linar (431/432 – 487/489) fa en una carta adreçada al seu amic Oresi (Bellès, 1999) i que ben probablement fa referència a la sal cardonina.

Figura 4. Estructures alt medievals localitzades en un sondeig obert a la Serra d'en Vinyoles. A. Pancorbo, 2017.

D'aquesta manera, mentre no es puguin dur a terme altres temptejos arqueològics, només podem cercar respostes a partir de dues línies de treball. D'una banda la revisió exhaustiva de la carta arqueològica efectuada entre els anys 1990 i 1992 (Juan, Solé, 1997 i 2003)⁶ i de l'altra, l'estudi de la pròpia topografia. Totes dues línies ens duen a concloure també que, ben probablement, a partir de l'assentament romà, es va donar una continuïtat de l'hàbitat en aquest sector de la zona sud de la vila i del castell de Cardona, indret on es trobava també la surgència d'aigua de la Pomalla, en el vessant de ponent de la vall salina i controlant els accessos cap

6 Prospecció realitzada per l'equip format per Xavier Solé, Mercedes Juan, Andreu Galera i Mercè Aguilar.

a aquesta. D'acord amb la ubicació de les restes documentades, podem inferir un moviment de l'hàbit del sud-oest, on documentem l'assentament tardo-republicà, cap al nord-est, on es registren les estructures alt medievals (fig. 8). L'estudi topogràfic d'aquest indret, com s'ha vist, és un altre argument a tenir en compte de cara a la permanència, de tal manera que, a banda del turó del castell, els punts estratègics que avui es poden identificar a l'entrada de la vall són el Balç a l'est, Sant Onofre al centre i la Serra d'en Vinyoles (figs. 2 i 3). Entre aquestes tres elevacions, recorrien sengles accessos als talls de la sal, el corresponent al Pla dels Fangassos al nord-oest i el que discorria per la vall de la riera salada, al Sud-est (fig. 2). Són doncs tres indrets on la lògica ens hi du a situar elements de control dels accessos a la sal.

El moviment de la població d'un a l'altre extrem de la plana descrita es deu de nou a condicionants geològics, ja que ens trobem al peu de dos turons, el que fa de base al castell i el que avui acull la vila de Cardona. Així, la plana en estudi és travessada per dues torrenteres. L'una, procedent de la part alta de la vila, baixava des del sector de la Pietat i dels Collassos, donava lloc a la font de can Conills, al sud-oest de l'actual camp de futbol i desguassava a la vall salina, on va acabar incidint en la subsidència coneguda com els Fangassos. L'altra, discorria pel vessant de ponent del turó del castell, donava lloc a la font de la Pomalla i va acabar provocant amb el temps la bòfia o subsidència de la Pinsota, també anomenada del Toll. Aquest fenomen va comportar un canvi considerable de la fesomia de la plana estudiada, fet que, sumat als esclavissaments que afectarien a aquest marge de la vall salina, acabaria implicant, com veurem, l'abandonament definitiu del lloc i el moviment cap a la roca ferma, pocs metres més al nord (figs. 2 i 5).

Figura 5. Fotografia de la vall salina, de l'any 1923, feta des del vessant nord-est, amb indicació dels topònims esmentats en el text. Album Thiebot, Arxiu Històric de Cardona.

Val a dir que, per aquest període, la prospecció arqueològica del terme municipal de Cardona ens aporta altres dades que permeten deduir també una certa continuïtat en el temps entre l'hàbitat romà i el medieval en un altra àrea situada en el sector

de la vall de Coma i el pla de Bergús (fig. 1), a uns 4 km al nord de la zona en estudi i sense comunicació visual directe amb la vall salina, tot i que de gran interès estratègic per tractar-se de l'accés principal a Cardona des del sud-oest. En aquesta vall, es localitzen dos jaciments d'època romana, el de la Roqueta, amb una continuïtat d'hàbitat des d'època prehistòrica, i la necròpolis de cal Tuta, visibles des dels dos vessants de la vall. En aquests vessants, a més, es localitzen, en els punts més alts, un seguit de torres en procés d'estudi, connectades entre sí i amb el castell, tant per mitjà de la comunicació visual com per la sonora. Cal prendre especial atenció a l'àrea conformada pel mas de Palà, la Roqueta i el Puig de Palà⁷ en relació amb la venda, el 18 de desembre del 981, d'un lloc amb els seus *palatia* i horts situat dins el terme de Cardona, en l'indret anomenat de la Coma, i prop de Sant Joan de Bergús a tocar d'«*ipsa curte morischa*» (Rodríguez 2016, p. 91-92). Aquest jaciment, on es documenten les restes d'una torre de planta circular i diversos edificis, se situa en un punt elevat del vessant de migdia de la vall de Coma. Els topònims esmentats ens duen a recuperar les tesis de l'equip Ocorde de la Universitat Autònoma de Barcelona, que els assimilen a nuclis des d'on es gestionarien les terres públiques adscrites al primer estat andalusí (Gibert 2011; Martí 2013). Creiem plausible doncs que aquest jaciment es pugui remuntar a un moment anterior a l'esment de la documentació escrita, com a continuïtat de l'hàbitat localitzat a la plana, entre Bergús i Palà.

Pel que fa a Sant Joan de Bergús, podria tractar-se de l'església de Sant Joan esmentada en el precepte de l'emperador Carles el Simple, atorgat a Tours el dia 4 de juny de l'any 899 a favor del monestir de Sant Joan de les Abadesses.⁸ Sigui com sigui, en els camps de davant del temple, l'any 1979 es van localitzar dues tombes antropomorfes amb cobertes de lloses que van ser excavades per Prim Bertran, qui també va estudiar una olleta de ceràmica grisa medieval, recollida pel propietari de les terres, i que va ser datada de finals del segle X o principis de l'XI (Bertran 1982, p. 183).

Cal afegir a aquests nuclis el de la Coromina, situat al sud-est del meandre que el Cardener dibuixava a l'altura de Cardona. Els orígens d'aquest lloc cal cercar-los en la *condomina* o coromina que l'any 1087 va ser donada pels vescomtes de Cardona a l'església de Sant Vicenç com a dotalia de l'Almoïna conventual. En aquest sentit, cal fer esment a la cessió, l'any 1019, de diversos béns a la canònica de Sant Vicenç de Cardona, entre els quals cal destacar dos molins. Aquestes estructures, que l'any 1040 ja n'eren quatre, podrien constituir l'inici d'un nucli associat al del Campet de la Sal, de tal manera que mentre des d'aquest darrer es controlava l'extracció del mineral en brut, potser a la Coromina, desenvolupada a partir d'aquells molins, se'n podria fer un primer processat. La ubicació d'aquests i d'altres molins esmentats a la documentació escrita i ubicats també al peu del camí de la sal en la seva sortida de la vall salina i a tocar dels camins rals de

7 Jaciment que va ser objecte d'intervenció arqueològica, coordinada pel doctor Iñaki Padilla, entre els anys 1996-2000 i dins del Projecte de Recerca Universitària «Hàbitat fortificat i altres formes d'assentament a la Catalunya medieval». Fora realment interessant continuar la tasca iniciada pel Dr Iñaki Padilla, ja que el jaciment va donar informació de gran interès que de ben segur ajudaria a omplir els buits descrits.

8 «Et in Cardona cellam Sancti Iohannis, cum finibus et adiacenciis suis». Prim Bertran localitza altres esments que es poden identificar amb el lloc, datats entre 1010 i 1094 (Bertran 1982, p. 176).

Barcelona i Berga resulta força significativa. Es podria tractar doncs d'un centre de manufactura de la sal per a la seva distribució, si més no a partir del segle XI, quan tenim documentada l'existència dels molins.

EL NUCLI DEL SEGLE XI

A partir del darrer terç del segle IX el poder comtal va prendre força en aquest sector sota la iniciativa de Guifré, comte d'Urgell. L'interès geopolític de l'àrea controlada des de Cardona va fer que el castell i les salines fossin objecte d'una atenció especial per part del comte d'Urgell que van concedir dues cartes de població a favor dels seus habitants. La primera va ser lliurada pel comte Guifré I, entre els anys 872 i 878, tal com se'ns recorda a la segona carta atorgada pel seu nét Borrell II el 23 d'abril de l'any 986. L'objectiu era mantenir oberta i sota control la via de comunicació que enllaçava la Seu d'Urgell amb Cardona a través de la Vall de Lord pel port de Tuixén o Coll de Port (Riu 1999). Aquesta circumstància explicaria la vinculació de Cardona i el seu castell amb el comtat d'Urgell, davant el *pagus* del Berguedà i del comtat d'Osona.

La xarxa viària esmentada més amunt, que al seu pas pel Campet de la Sal s'ha pogut remuntar de forma feaent ja a l'època tardo republicana, es troba plenament documentada per aquest període. El primer esment localitzat a dia d'avui és a l'acta de consagració de l'església de sant Joan de Montdarn, de l'11 de desembre del 922. En descriure els límits del seu terme parroquial hi apareix per dues vegades l'expressió «*ipsa strata Kardonense*».⁹ D'altra banda, l'any 977 trobem esments a dos punts ben diferents d'aquesta xarxa viària. El ja conegut de Montdarn, com a «*strada publica sive Cardonesa*», en l'acta de consagració del monestir de Santa Maria de Serrateix. I un altre de situat a Solsona, en l'acta de consagració de l'església de Santa Maria, on se'ns diu que la parròquia llindava per «*ipsa strata Cardonense usque ad ipso gradello*».

A partir del segle XI les referències a les vies de comunicació cada cop són més freqüents i permeten determinar per a aquest període cronològic l'existència d'un mínim de cinc vies que comunicaven Cardona, esdevinguda enclau de frontera, amb la resta del territori. Les tres primeres, en direcció nord-oest a sud-est, possibilitaven la comunicació de l'àrea pre-pirinenca de les actuals comarques de l'alt Urgell, Berguedà i Cerdanya amb el litoral mediterrani. Tenia especial significació l'eix existent entre la Seu i Cardona a través de la Vall de Lord, ja que era la sortida natural del territori per dirigir-se cap al sud, Cardener avall. En els seus inicis, aquestes vies haurien estat estretament vinculades al tragí de la sal gema cap a les zones de pastura amb l'objectiu de salar el bestiar. Les altres dues,

9 Esments estudiats i referenciats, a Galera 1996, on també es fa al·lusió al terme «camí saliner» (*carrerria Salineriam*), curiosament, molt més tardà, del 1296. Amb aquest topònim, es fa referència a la variant del camí de Manresa que s'iniciava a l'Areny, sortint de la vall Salina, creuava el meandre del Cardener, continuava pel marge esquerre del riu i acabava enllaçant amb els que duïen d'una banda cap Serrateix i de l'altra cap a Berga.

en direcció est-oest, s'adreçaven vers l'actual comarca del Solsonès i les terres de ponent a través de la Serra de Pinós amb la Segarra i el Segrià (fig. 1).

Totes cinc, que ben probablement responen a la pervivència d'antics camins, com passa en el cas del Campet de la Sal, feien de Cardona un gran nus de comunicacions associat al control i explotació dels seus excepcionals afloraments salins. És en aquest context que no podem deixar de fer esment de nou a les cartes de poblament atorgades a favor de la població resident en el castell i el seu terme. El 23 d'abril de l'any 986, el comte Borrell II (947-992) es concedia als habitants del castell de Cardona i del seu terme la segona d'elles (Font Rius 1969), mitjançant la qual confirmava l'anterior i refermava el castell com a enclavament estratègic entre les marques dels comtats d'Urgell i el *pagus* del Berguedà, en una frontera amb al-Andalus aleshores no gaire segura després del desgavell ocasionat a Barcelona arran la ràtzia d'al-Mansur. Per això, el comte Borrell II ofería un seguit d'avantatges econòmics per atreure nous pobladors i establia unes garanties jurídiques elementals de protecció personal amb l'objectiu d'establir una comunitat veïnal que habités el castell i el seu terme.

Els primers testimonis escrits, de finals del segle X, referents a cases cardonines no ens permeten ubicar-les amb precisió.¹⁰ Tanmateix, les evidències, tant arqueològiques com documentals immediatament posteriors, ens situen, ara ja sí, al peu del castell i col·legiata de Sant Vicenç pel costat de ponent, a tocar de l'encreuament de les vies esmentades i, ben probablement i com s'ha avançat més amunt, cercant la roca ferma, donada la inestabilitat de les argiles de la plana de migdia (figs. 7 i 8).

Figura 6. Fotografia de l'any 1935 feta des de la Coromina, on s'observa, a més de la vila i el castell, el camí de la Costa o de la Coromina, que voreja la Serra d'en Vinyoles. Al fons a l'esquerra s'observa la bòfia de cal Pinsota i, darrera, el Campet de la Sal. Arxiu Històric de Cardona.

10 Es tracta de la venda, efectuada l'any 981, de diversos alous a Cardona i el seu terme, entre els quals s'inclouia «ipsa casa et ipso ortio in castro de Cardona, cum suis affrontationibus» (Rodríguez Bernal 2016)

Figura 7. Fotografia de la vila des del castell, on es pot observar el carrer Escasany que, des de la plaça de Santa Eulàlia arribava fins a la plaça del Mercat, a l'altura de l'església de Sant Miquel. Aquesta distribució es documenta ja des del segle XI. A. Pancorbo, 2016.

A principi del segle XI, les fonts escrites ens ofereixen un panorama molt més precís en relació a la trama urbana cardonina. Així, l'any 1012, s'esmenta per primer cop l'església parroquial de Sant Miquel de Cardona (Galera 1998, p. 68-70) com a sufragània de l'església canonical de Sant Vicenç. També sabem que l'hospici de pobres i pelegrins, «qui est situm in Cardona, videlicet, iuxta ecclesia Sancti Michaelis», va ser fundat, l'any 1083, pel vescomte Ramon Folc I, (*Ibid.* p., 134-138). En relació a aquell edifici, l'any 1087, els marmessors del difunt vescomte cedien, per al seu finançament, els censos i delmes a percebre «de ipsas mansiones qui sunt uel erunt iuxta uiam que pergit ad ecclesiam Sancti Michaelis» (*Ibid.*, p. 157-159).

Aquestes notícies ens permeten entreveure un incipient nucli urbà desenvolupat a l'entorn de l'església de Sant Miquel i al vial que menava cap a la costa del castell, que hem d'identificar amb el posterior carrer major del Mercat, ara denominat carrer Escasany. Aquesta nova realitat urbana, consolidada a partir de l'església amb funcions de parròquia urbana i al redós de la qual se situava la sagrera, un hospital de pobres i un carrer que unia aquests dos elements, és palesa també en la documentació escrita a través de diverses compravendes de cases i solars. És el cas de la que fa, l'any 1076, Legarda i el seu fill Gauçbert al canonge sagristà de la canònica de Sant Vicenç del castell, situada «subtus kastrum Kardone, in loco que nominatim vocant barrio» (*Ibid.* 1998, p. 123-124). O la venda, el 25 de febrer de 1088, per part d'Isarn Tilo i Gersen al canonge sagristà de Sant Vicenç, Ramon, d'una casa amb la seva eixida situada a la vila de Cardona («in

villa Cardone») que confrontava, tant pel sud com per l'oest, amb altres cases. Per últim, el 26 de juliol de 1090, l'abat Hug, i l'ardiaca Folc, junt amb la comunitat de canonges, donaven a Berenguer i a la seva esposa Quixol unes cases situades al Barri («qui sunt in ipso barrio») i que confrontaven per l'est i el sud amb el camí públic, per l'oest amb les cases de Guisla i pel nord amb la cinglera, a canvi del pagament anual d'un cens consistent en un parell de gallines.

Tots quatre documents ens permeten constatar l'existència d'un agrupament d'habitatges als peus del castell en el darrer quart del segle XI, embrió de l'actual nucli urbà (figs. 7 i 8). La possessió de dues d'aquestes cases per heretatge patern, ens porta a creure que els seus orígens s'haurien de situar, si més no, una generació enrere, això és, la primera meitat de segle. Es disposa doncs de referències a un mínim de vuit edificis (*casas, casales, mansiones*) sota la designació de *barrium* o *vila*, que es poden identificar amb un nucli amb una estructura urbana molt simple, però amb dos elements, com són l'església de Sant Miquel i l'hospital de pobres, que denoten un hàbitat estable amb un cert grau de desenvolupament. Aquestes cases i casals es barrejaven amb les pastures per al bestiar, els farraginals, o amb els camps d'oliveres.¹¹

D'altra banda, també és significatiu l'emplaçament de l'hospital de pobres. Si la seva fundació responia a l'interès per part del vescomte Ramon Folc I d'equipar l'Almoina canonical de Sant Vicenç amb un hospici o albergueria (*ospicium*, el 1088; *hospitalem peregrinorum*, el 1125; *albergeriam, ospitale pauperum*, el 1166), la seva ubicació fora del recinte del castell obeiria a la voluntat de cercar el millor indret a l'hora de donar sostre i menjar als pelegrins i pobres que arribaven al burg del castell de Cardona. I aquest no podia ser un altre que el Mercadal, prop de l'església de Sant Miquel, on es celebrava el mercat, citat per primer cop a la carta de població de l'any 986 (Casas 1992; Galera 1995).

La documentació escrita és l'única font que ens permet afirmar que aquest burg estaria delimitat per una primer muralla anterior a la gòtica, ja que aquesta encara no s'ha pogut documentar arqueològicament. Els esments a una primera muralla són esparços, però també concloents. La primera referència documental que en tenim és de l'any 1190, quan el vescomte Guillem I i la seva esposa Geralda de Jorba van signar convenença amb Guillem de Claramunt sobre la tinença de diversos castells inclosos en els seus patrimonis. En aquest document s'esmenta la «fortitudinem noviter constructam iuxta ecclesia Sancti Michaelis de Cardona».¹² L'adjectiu *noviter* és força eloqüent i ens permet apuntar la possibilitat situar-la en el context dels esdeveniments succeïts com a conseqüència de la mort del vescomte Ramon Folc III a mans de Guillem de Berguedà (Galera 2001, p. 366)

Es disposa també de la venda d'una casa de l'any 1276 entre Ramon de Fonollet i Ramon de Fortesa, rector de Sant Miquel, que confrontava amb el Mercat, amb la casa de Pere de Santa Fe, amb el vall de la vila i amb el cementiri. També, el 19 d'abril de 1346 el vescomte Hug II concedia permís als còsols de la vila per enderrocar «les dues torres de pedra» que hi havia en el pati anomenat de la Fira,

11 Com ara l'alou plantat d'oliveres situat sota l'església de Sant Miquel, a la banda de mig dia, que, l'any 1096, va ser donat per la família vescomtal a les esglésies de Sant Vicenç de Cardona i a Sant Pere de Casserres.

12 Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, Pergamins, Alfons I, doc. 542.

al costat dels horts de Guillem d'Aguilar, per tal de poder utilitzar-ne la pedra en l'obra de la nova església.¹³ En aquest sentit, l'any 1849, en fer-se obres a la Fira de Dalt, van aparèixer els fonaments d'una de les torres esmentades l'any 1346, la qual feia, segons la documentació escrita,¹⁴ uns 212 pams de corda. Anys després, el 1860, arran de les remocions de terres efectuades prop de la capella dels Dolors per tal de fer una de les voltes encara avui existents, es van trobar els fonaments corresponents a una segona torre¹⁵ que, sembla ser, es trobava a uns 22 pams de distància de la primera.¹⁶

També cal tenir present per significativa la descripció de l'abat Ortiz de Zárata, qui va regentar l'abadia de Sant Vicenç del castell de Cardona entre els anys 1784 i 1833:

La muralla que circuye la villa se hizo mucho después (en 1372 se construian los muros de la villa, según se vé de varios documentos de su archivo, y desde entonces empezó a hacerse alguna distinción o diferencias entre villa y castillo, aunque ambos estan circuidos de una misma muralla, habiéndose demolido la que antes los dividia desde el torreón del Juego de la Pelota hasta la puerta que llaman hoy del Rastrillo. Gran parte de esta muralla se demolió en 1795 para emplear su piedra en la del norte junto a la dicha puerta del Rastrillo), si bien que en la parte del mediodia se ven aún restos de la que tendrían las torres del fuerte o castillo que había en lo que ahora se llama la Fira.

La realitat urbana actual de Cardona ens permet encara retrobar alguns dels llocs esmentats. Ens ha pervingut, per exemple, part del primer temple de Sant Miquel sota l'actual església gòtica, acabada entorn a l'any 1397. L'edifici va ser objecte d'intervenció arqueològica entre 1985 i 1987 per part dels tècnics del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (SPAL) de la Diputació de Barcelona, durant la qual es va identificar, com a elements corresponents al primer temple, la base del campanar, una cambra rectangular amb volta de canó i un mur sobre el qual més endavant hi van acabar recolzant altres estructures (López, 2007: 35-45). I, ben probablement, també les restes dels fonaments de l'hospital de pobres es troben encara sota la parcel·la de les actuals cases 20-22 de l'actual carrer Escasany, a tocar de la capella de Santa Eulàlia, bastida entre 1347-48 amb funcions de temple annexa a l'hospital.

Un primer cop d'ull a la trama urbana actual, i tenint en compte els esments documentals, permet intuir *grosso modo* el perímetre del primer recinte murat (figs. 7 i 8). L'albergueria i l'església en constituïrien els límits de llevant i de ponent. En aquest darrer indret, s'aixecarien les dues torres esmentades per la documentació escrita que potser en conformarien una de les entrades. La

13 Biblioteca de Catalunya (BC), Ms. 729, col. IV, f. 166.

14 Arxiu Històric de Cardona (AHC), VI.1, apunts històrics de mossèn Joan Riba. Si calculem aquesta mida utilitzant el pam català, que faria 19,43 cm, la torre localitzada en aquell moment faria gairebé 7 m de diàmetre, cosa que du a pensar en un error d'aquella mida.

15 AHC, XXI.1. R. Puig i Molins, Efemérides de Cardona, llibre III, Cardona, 1850, f. 7 i 128v-129r. Diu: «En las escabaciones para la nueva plaza-mercado se hallan los cimientos de una de las dos torres que havia en la plaza de la Fira (...)».

16 AHC, VI.1. papers Riba.

Hospital de Sant Jaume. L'altra, coneguda com la Fortesa, a tocar del convent de Sant Dídac (segles XVII-XVIII) (fig. 8).

Altres dues, conegudes com les Torres o portal de les Torres i esmentades des de principis del segle XIV, es localitzaven, d'acord amb les fonts escrites, a la zona coneguda com els Collars, entorn a l'actual turó de la Pietat, a banda i banda del camí de Cervera, Calaf i Torà (fig. 2). Malgrat que a dia d'avui no han pogut ser identificades apareixen representades en un plànol de final del segle XVIII (Gisbert, 2010: 137).¹⁸ Tindrien comunicació visual amb el castell, d'una banda, i amb les guaites esmentades de la vall de Coma, per l'altra i, malgrat que tots els esments de què es disposa són molt tardans, es poden situar en un moment anterior a la construcció de la muralla gòtica i, per tant, assimilar-les a la xarxa dibuixada per la vall de Coma.

Finalment, pel que fa a aquest nucli a ponent del turó del castell, és interessant parar atenció de nou a les observacions que, a la dècada del 1780, fa sobre la vila Lorenzo Ortiz de Zárate:¹⁹

Expelidos los moros de Cataluña se fué extendiendo la población en la parte más llana donde ahora existe, como más cómoda y proporcionada para edificar las casas que el mayor número de vecinos hacía necesarias; y a proporción que estas se aumentaban, se disminuían las que estaban en la cumbre y falda de la montaña, demoliéndose por último todas las que había quedado, a excepción de la yglesia, monasterio y palacio ducal, que en parte se derruieron y en parte se transformaron en cuarteles militares y almacenes de la fortaleza desde el año 1640 en que la ocuparon los franceses (...).

Així, ja a finals del segle XVIII se'ns parla de cases «al cim i a la costa del Castell» que a mesura que la població s'anava establint en la ubicació actual, s'anaven enderrocant. A dia d'avui, a la costa del castell en gairebé tots els vessants s'hi poden observar les vetes dels estrats geològics, probablement com a conseqüència dels rebaixos efectuats a partir del segle XVII arran de les noves necessitats defensives. No es descarta doncs la possibilitat, que els habitatges que s'han pogut situar a partir de les excavacions arqueològiques a la serra d'en Vinyoles, es desenvolupessin també a cotes més altes i que, probablement, el moviment de la població descrit en l'epígraf anterior, de sud-oest a nord-est, ara, a cavall entre els segles X i XI, es donés en direcció contrària, però en un pla superior, entre la plaça de les Cols i la costa del castell (fig. 8).

18 «Plano de una porción de recinto de la plaza de Cardona que comprende el terreno de las dos Torres de las Alturas de la Piedad», 1796. Arxiu del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.

19 Arxiu Diocesà de Solsona (ADS), Fons Cardona, núm. 23, L. Ortiz de Zárate, *Abaciologio*, fol. 209 i 210, notes 7, 8, 9 i 10.

L'EXPANSIÓ ECONÒMICA I DEMÒGRAFICA DELS SEGLES XII I XIII: ELS NOUS RAVALS DE CARDONA

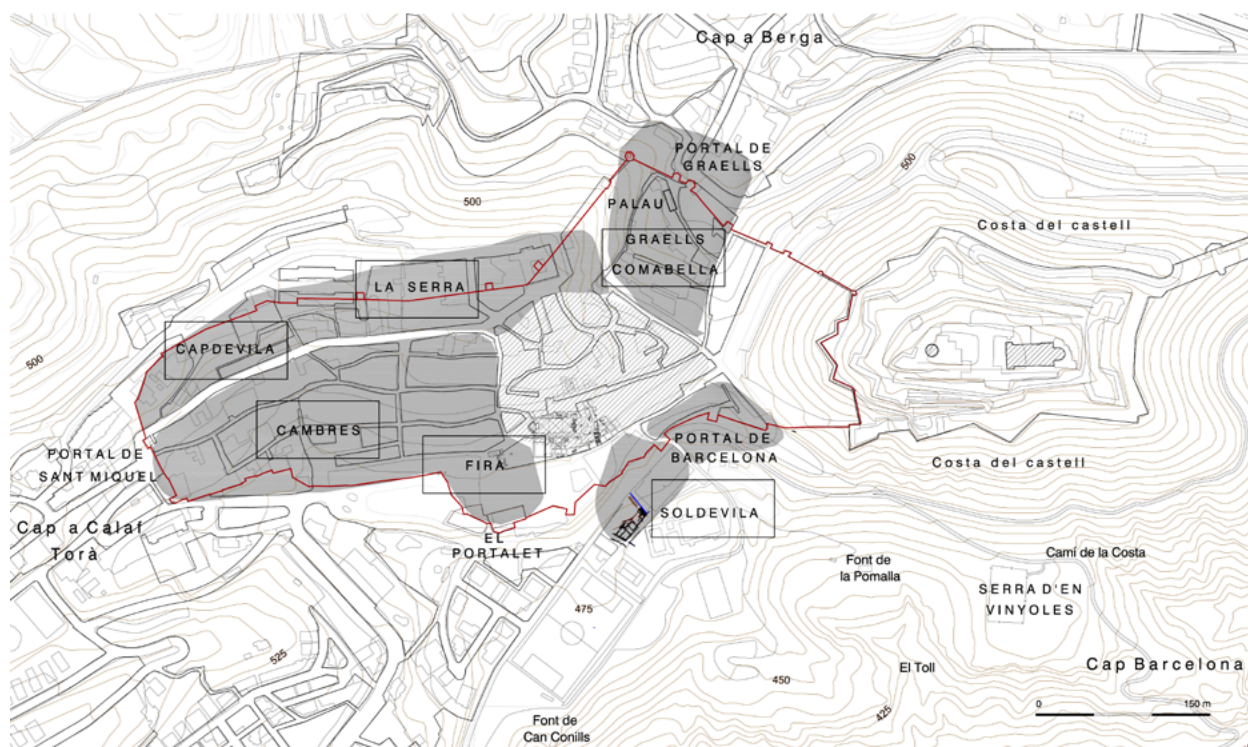
A la darrerria del segle XII, la vila del castell de Cardona era una realitat jurídica, social i econòmica sota el senyotatge dels senyors del castell, els vescomtes d'Osona-Cardona. Amb una extensió no superior a les dues hectàrees i una morfologia urbana molt senzilla, ja s'ha vist que es tractaria inicialment d'un nucli de planta allargassada en direcció est-oest amb dues places juxtaposades, l'anomenada plaça de Cardona, actual plaça de Santa Eulàlia o de les Cols, i el Mercadal, l'actual plaça del Mercat. Es trobaven enllaçades, ara ja per dos vials principals que discorrien en sentit longitudinal i de forma paral·lela amb un gran desnivell entre si. El primer, a un nivell superior, desenvolupat ja des del segle XI, corresponia a l'antic carrer Major del Mercat, ara conegut com a carrer Escasany. El segon, a una cota inferior, que a les fonts apareix amb el nom de Garrigosa i també d'Aguilar, i ara correspon al carrer de la Fira. Tots dos estarien comunicats entre si per vials perpendiculars, les anomenades *trencades*, que l'aprofitament de l'espai edificable tendirà amb el temps a cobrir a manera de voltes o passatges sota cobert. Una primera trencada seria el carrer de Súrria, actual carrer de l'Església, i una segona es troba encara avui a la volta de l'Hospital, actual volta de Santa Eulàlia.

En aquesta darrera plaça, l'any 2004 s'hi va dur a terme una intervenció arqueològica preventiva, concretament a les parcel·les corresponents als números 11-13, durant la qual es va determinar l'existència d'estructures, molt malmeses, datades dels segles XI-XII, mentre la seva urbanització d'acord amb l'estructura actual, es va definir a partir de dos edificis bastits entorn als segles XII i XIII, a banda i banda del carreró de la Fonteta. La documentació escrita va permetre identificar en aquest indret, a partir del segle XIII, un dels dos forns de coure pa de la vila, el forn Jussà, i una de les dues carnisseries, la carnisseria del Crestó (Gutiérrez, Morera 2007).

L'urbanisme d'aquesta vila responia doncs a una estructura molt simple de tipus bipolar en correspondència al senyotatge jurisdiccional i terrer exercit pels vescomtes i la canònica de Sant Vicenç, beneficiària de les nombroses donacions fetes pels seus patrons a la sagristia i almoïna conventuals. Així, per un costat, se'ns presenta una plaça central que concentrava les cases i serveis comunals (forns, carnisseries, etc.) sota el domini i monopoli senyorial, mentre que, per l'altra, tenim el cementiri-sagrera de l'església de Sant Miquel sota l'administració de la Sagristia de Sant Vicenç.

Entre els anys 1102 i 1125 l'abat i el vescomte van atorgar una nova carta de franqueses, jurada i signada per un mínim de 87 caps de família (Galera, 1998: 500). Així, a mitjan segle XII, a la vila de Cardona, sense comptar l'hàbitat dispers del terme castral, hi vivien entorn unes 350-400 persones. En canvi, cent trenta anys després, el 1281, ho feien en un nombre de 247 caps de família, xifra aquesta que es podria traduir en una població d'entorn el miler de persones. Tot i que no s'ha de descartar que aquesta relació de veïns aplegués junts als homes de la vila i els del terme, es pot entendre que aquest nombre testimonia l'important increment demogràfic esdevingut al llarg del segle XIII, que es pot quantificar

entorn al 250 o 300%, com a conseqüència del creixement de l'economia experimentat en el decurs dels regnats de Jaume I i de Pere II. Aquest augment de la població es va traduir a la segona meitat del segle XIII i primera del XIV, com també succeïa a les principals ciutats catalanes, en l'expansió urbanística de la vila de Cardona. Conseqüentment, cal situar en aquest període la formació de cinc àrees d'expansió a manera de nous ravals a les zones properes al nucli primigeni, desenvolupats entorn als eixos que definien els antics vials que, d'aquesta manera, es transformaven en el perllongament urbanístic del nucli primitiu. (fig. 9)

Es tracta de les àrees de la Serra, Capdevila, Cambres-Fira i Comabella-Graells i Soldevila. Durant gran part del segle XIII encara mantenen un marcat caràcter rural, mentre que a finals d'aquella centúria i començaments de la següent ja sovintegen els esments a cases en el lloc de cultius i horts. És el cas del barri de la Serra, desenvolupat entorn als vials que menen a la Fortesa i a la Bestorre.²⁰ Quant al raval de Capdevila, el primer esment a habitatges en aquesta àrea és de l'any 1305,²¹ mentre que els primers testimonis que permeten visualitzar l'àrea de Cambres i Fira és de 1317.²² Pel que fa al barri de Graells la presència d'habitatges és anterior, constatada a partir del segle XII tant per les fons escrites com per l'arqueologia,²³ tot

Figura 9. Plànol amb indicació dels ravals desenvolupats a partir del segle XIII-XIV (trama sòlida), a redos del nucli consolidat des del segle XI (trama ratllada). En vermell s'indica el recorregut de la muralla gòtica. Elaboració pròpia.

20 L'any 1318, el vescomte Ramon Folc VI fa concessió a un nombre important de vilatans per edificar «cases in collo sive serra qui vel que est et tenet de turri de Fortesia usque ad turrim sive besturrim que fuit de Simonis de Manso, quondam» (Serra Vilaró 1968, p. 13-14).

21 Quan es dona una feixa de terra a situada a Capdevila que confronta amb les cases de diversos propietaris. Arxiu Parroquial de Sant Miquel i Sant Vicenç, Fons Sant Miquel, núm. 28.

22 A patir d'una concessió de permís per poder establir i edificar en unes feixes «in via qua itur de Capite de Ville ad fontem de Canconyls et in via de Cambres». Arxiu Parroquial de Sant Miquel i Sant Vicenç (APSMV), Fons Sant Vicenç, núm. 310.

23 L'any 2000 es va dur a terme una intervenció arqueològica al Casal de Graells sota la direcció de Josep Pujades durant la qual es va poder constatar que l'edifici s'havia bastit aprofitant estructures datades del segle XII (Riu-Barrera, 2003).

i que, probablement, es tractaria d'una ocupació més aviat dispersa i no prendria un caràcter urbà fins entrat el segle XIV.

Figura 10. Vista des del castell de la vila de Cardona on se n'observa la configuració entorn als carrers Escassany i de la Fira. A l'extrem esquerra es pot veure l'angle nord-est del camp de futbol i els horts «de Soldevila» creuats pel camí de can Conills. Foto Boixadera, any 1959. Arxiu Històric de Cardona.

L'excavació dels anys 2015-16 al Campet de la sal ens va permetre localitzar un habitatge corresponent a un d'aquests barris, el de Soldevila (fig. 9), desenvolupat al sud-est del nucli del segle XI entorn al camí de Barcelona i la font de la Pomalla.²⁴ A escassos centímetres per sobre de la coberta dels enterraments situats a l'angle nord del que avui és el terreny de joc es trobava un paviment de terra batuda molt compacta que va proporcionar alguns fragments de ceràmica grisa medieval i decorada amb verd i manganès. Aquest estrat es trobava, en alguns trams, entre dos murs de feixa, només identificables a trams a l'extrem de tramuntana i paral·lels a una distància de 2,5 m entre si. En resultava una franja a una cota intermèdia entre les feixes situades a banda i banda, just per sobre de la renglera d'enterraments, seguint la mateixa alineació. Identificada clarament com a vial o camí, al sud-oest se'n perdia el rastre com a conseqüència dels rebaixaments de terres efectuats l'any 1935 a l'antic camp de futbol. Al nord-est, en canvi, continuava més enllà dels límits de l'excavació, fins a l'altura del pavelló municipal. En aquell indret, la topografia del terreny, les fotografies de principis de segle (fig. 10) i els aixecaments planimètrics existents permeten veure clarament que, continuava fins a enllaçar amb el camí que sortia del Portal de Barcelona, també anomenat d'en Fortesa o de Nostra Senyora de la Pietat i corresponent ja a la muralla gòtica. El traçat d'aquest camí cap al salí, prolongació del de can Conills que s'esmenta a les fonts escrites, va quedar fossilitzat en la

24 La font és esmentada per primer cop l'any 1176, en les afrontacions d'una donació de l'abat de Sant Vicenç. (Galera 1998, p. 301-302).

parcel·lació dels horts existents en aquest indret fins a la construcció, just a sobre seu, dels nous vestidors del camp de futbol, l'any 2017.

El mur de feixa del costat sud-est del camí tallava l'extrem est de dos dels enterraments de la necròpolis alt-medieval fet que ens permetia corroborar que ben probablement aquesta hauria aprofitat un desnivell ja existent i que, gairebé cinc segles més tard, la morfologia d'aquest sector no hauria resultat alterada, de manera que es va aprofitar el mateix espai com a camí cap al Salí. Al nord-est est se'n perdia un tram però es va poder recuperar en el decurs de la darrera fase d'obres, consistent en el rebaixament de terres del que hauria de ser una sala polivalent dels futurs vestidors.

En aquell indret, al nord-oest del camí, es van localitzar també dos murs fets amb carreus ben escairats, disposats en filades regulars i lligats amb argila, que formaven la cantonada sud-est d'una construcció. Es tracta de dues façanes. La del nord-oest, conservava prop de 5 m d'alçada, era cega i donava a les feixes, mentre que la del nord-est donava al camí de can Conills i disposava de dues portes a diferents nivells, fet que ens va permetre definir el pendent del carrer. Pel que fa a la façana cega, ens remetem de nou a la topografia de la zona, per la qual hi passa una de les torrenteres esmentades més amunt, que restaria canalitzada a l'exterior del barri de Soldevila, al peu del mur descrit (fig. 12, àmbit S).

Figura 11. Estructures baixmedievales documentades al camp de futbol de Cardona, corresponents a l'extrem sud-oest del barri de Soldevila. A. Pancorbo, 2016.

L'excavació de l'interior de la construcció va permetre dibuixar la parcel·la completa, de planta trapezoïdal de sis metres d'amplada a l'altura de la façana principal, que era a llevant, donant al camí de can Conills, i gairebé nou metres de llarg. Estava distribuïda en dos espais per un mur que encara conservava el marxapeu d'una porta (fig. 11-12). Se'n va poder excavar un paviment de terra batuda, que va proporcionar, entre d'altres materials, diversos fragments d'un plat tallador decorat en verd i manganès, i tres monedes, un diner de Jaume I (1258-1276), un croat d'Alfons III (1327-1336) i un òbol de Pere III (1336-1387). Material que permet

situar-nos entre el darrer quart del segle XIII i la primera meitat del XIV (Berdún, Pancorbo, Martín 2021). A tramuntana d'aquell espai, se'n va documentar un altre de característiques similars, corresponent a un nou habitatge que, tanmateix, només va poder ser excavat parcialment. Tot plegat ens informa sobre un parcel·lari ben ordenat si més no al sector nord-oest del camí de can Conills.

Per sobre del paviment es trobava un potent nivell d'enderroc amb material que, com a molt, és podia estirar als primers anys del segle següent, un període d'ús curt però corroborat, com veurem tot seguit, per les fonts escrites.

La intervenció arqueològica de 2017 va permetre també documentar la cantonada nord d'una estructura a l'altura de la corba de cal Santallúcia, a la carretera del Miracle i al peu de la costa del castell pel vessant sud-oest (fig. 2.3). Es tractava de dos trams de mur de poc de dos metres de llarg que feien angle, delimitant un àmbit pavimentat amb lloses de pedra. Tot i que va ser una intervenció molt puntual i que el material arqueològic recuperat va ser molt escàs, aquest va permetre situar-nos també a principis del segle XIV. En aquest indret les fotografies d'arxiu permeten ubicar un dels portals de la muralla gòtica, i per tant, cal pensar que, tal i com passava amb els habitatges localitzats al camp de futbol, situats entorn als camins de can Conills, Soldevila i Barcelona, l'àmbit documentat al peu de la carretera actual també es trobaria a tocar d'un camí i formaria part de la mateixa trama urbana descrita fins ara.

Finalment, a principis de l'any 2018, el consistori cardoní va voler obrir una rotonda en l'espai comprés entre el camp de futbol, el pavelló esportiu i la carretera del Miracle. Malgrat que només es va poder excavar fins a la cota d'afectació es va resseguir part de la superfície d'arrasament dels murs corresponents a un segon habitatge, part del qual s'havia començat a identificar l'any 2016. Es va assolir únicament la cota superior dels enderrocs dels habitatges, de manera que no se'n va recuperar material associat ni identificar els accessos des del carrer, però els trams de murs identificats, un cop topografiats, van permetre obtenir les dimensions d'aquell segon habitatge. De planta rectangular de 8,5 per 6,6 m estava novament distribuït en dos àmbits comunicats entre si (fig. 12).

L'estudi de la documentació escrita duta terme des de l'Arxiu Històric en relació a aquella troballa va proporcionar noves dades per aquest context. A partir del segle XII, la documentació ofereix testimonis relatius als vials que menaven a la sal i, concretament, al camí de can Conills. A tall d'exemple tenim esments a la «via que vadit a Cardonis et ad ipsa sal»; «in carrera que vadit ad ipsa sal» (1154). Referències a la Pomalla, com «in carraria de Pomanla» (1278); «via publica qua itur a Pomalla» (1359). I també esments a Canconills, Collars i Sobremunt: «via qua itur a Can Conyls et a Sobremunt» (1300), «et carrariam qua itur ad fontem de Canconills et aliam viam qua itur als Colars» (1307).²⁵

25 APSMV, Fons Sant Vicenç, Arxiu Capítular de Cardona (ACC), 437 i 452; BC, Batllia de Cardona, Bat Car 74/4, s. f. Rodríguez Bernal, 2016: 605-606, doc. 391.

D'altra banda, es disposa de més esments que fan referència a d'altres camins en relació al lloc de Soldevila.²⁶

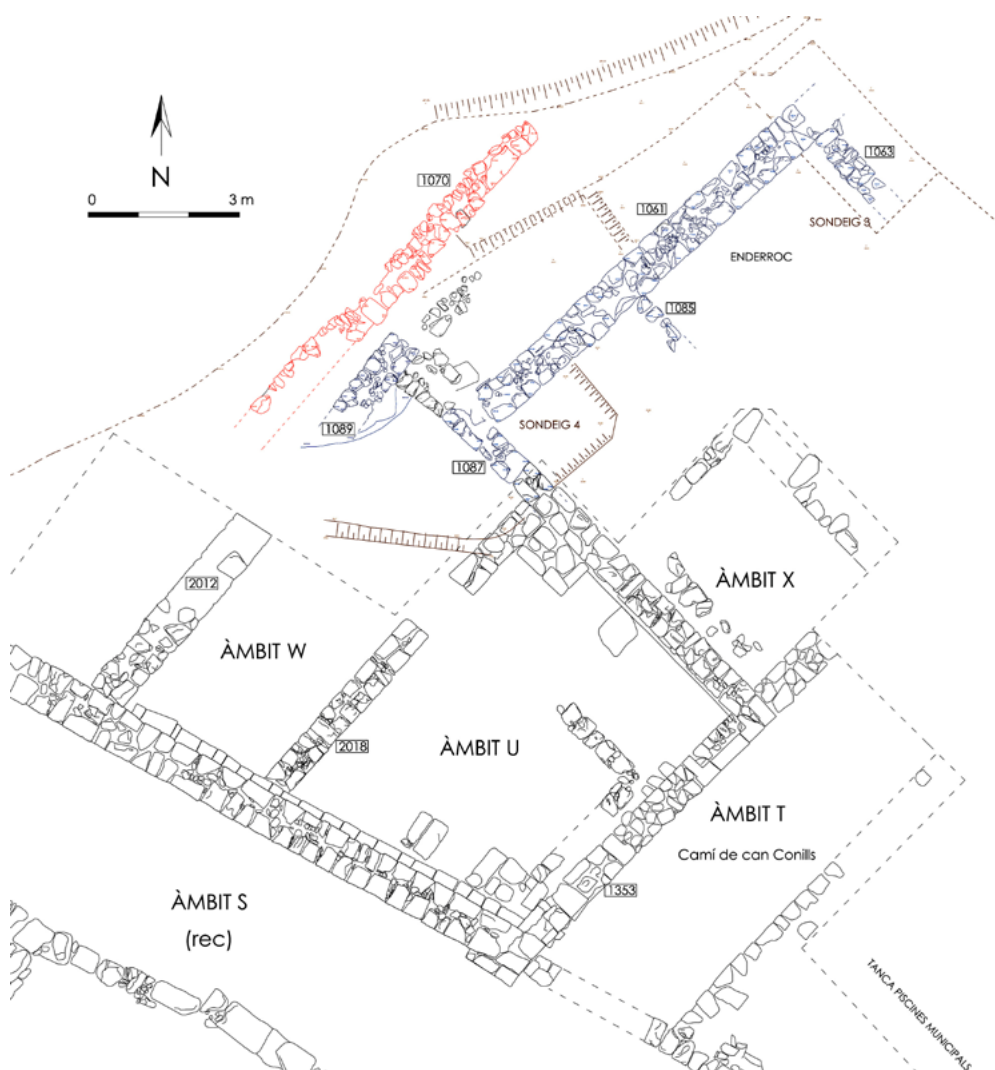

Figura 12. Planta dels dos habitatges corresponents al sector de migdia de Soldevila documentats en el decurs dels treballs realitzats al camp de futbol, l'any 2016 i a la rotonda el 2018. Elaboració pròpia.

Les dades arqueològiques i la documentació escrita coincideixen en situar la construcció d'aquests habitatges a cavall entre finals del segle XIII i principis del XIV i el seu enderroc, així com l'abandonament generalitzat del barri de Soldevila, en el decurs del darrer quart d'aquell segle. Aquest abandonament, amb l'enderroc de les cases, es troba contrastat de manera explícita a la documentació notarial de l'època com a conseqüència de les necessitats defensives del Principat i els processos d'emmurallament viscuts a partir de l'any 1365 arran del context geopolític derivat de la guerra amb Castella (1365-1369).

26 En aquest sentit, el dia 29 d'octubre de 1245, el canonge sagristà de Sant Vicenç establí a Bertran de Puig la propietat que la Sagristia conventual tenia sota el camí que anava a Soldevila, a tocar del toll de la Pomalla (Galera, 1998: 500). Dos anys més tard, el mateix canonge restablí a favor de Guillem de Segalers unes cases, uns farraginals i uns censos que tenia a la vila de Cardona, «apud Solum de Vila» (*Ibid.*: 504-506). També, el 1264 s'esmenten en una venda unes cases que eren tingudes per Pere de Serramitjana situades dins la vila de Cardona, al lloc anomenat Soldevila, que tenien uns horts annexos que confrontaven amb el carrer públic, amb les cases i hort de Joan Teixidor i amb les de Bernat Llobet (*Ibid.*: 574-575).

És ben probable que el mateix procés d'enderroc que s'ha vist per al barri de Soldevila es succeís també parcialment al barri de Graells, ja que es documenten habitatges a llevant de la muralla gòtica, a l'altura del Raval de Sant Joan (fig. 9).

LA CONSTRUCCIÓ DE LA MURALLA GÒTICA (1320-1420)

En el decurs del segle XIV i primera meitat del següent es van dur a terme un seguit d'obres d'envergadura que cercaven la utilitat pública i l'embelliment urbà. Es tracta de l'ampliació, entorn el 1346, de la plaça de Cardona; la millora, l'any 1352, de l'hospital depenent de l'Almoina canonical; l'ampliació del Firal, entorn a l'any 1391; o la portada de les aigües de la font de Martins fins a la vila, entre els anys 1447 i 1451, obra que permetia deixar enrere la dependència que els vilatans tenien de les quatre fonts situades extramurs (Pomalla, Fontcalda, Fluges i Canconills). També són d'aquest període les tres capelles del nucli urbà; la de Santa Eulàlia, bastida entre 1347 i 1348 a tocar de l'hospital de pobres amb funcions de capella hospitalera; la de Maria Magdalena, instituïda l'any 1347 per Arnau d'Altarriba en l'obrador de casa seva; i la de Sant Llorenç Màrtir, bastida a la dècada de 1360-1370 per Pere Codina a la seva casa del carrer de Capdevila. Mentre que la primera responia a l'administració de l'Almoina de Sant Vicenç sobre l'hospital, les dues restants obeïen a la voluntat de dues famílies il·lustres de l'oligarquia local (Galera, 2008).

A banda d'aquestes intervencions pròpiament urbanes, també es documenten obres en el terme, associades a la millora de la infraestructura viària. És el cas de la construcció de dos nous ponts per creuar les aigües del Cardener: el Pont Nou, actual Pont del Diable, d'entorn el 1424, i el de Marbusca, a tocar de l'actual viaducte de Malagarriga, esmentat entre 1426 i 1456. Per damunt de tot aquest reguitzell d'obres n'hi ha dues que sobresurten per la seva dimensió i importància: la construcció d'un nou recinte emmurallat i el temple parroquial de Sant Miquel.

L'aparició i creixement dels cinc ravals abans esmentats havia comportat el desbordament del nucli primigeni de la vila. Això explica que a començament del segle XIV, entorn el 1306, ja es documenti un primer projecte de reforma encapçalat pel vescomte Ramon Folc VI i que coincideix en el temps amb les reformes fetes en els murs de la veïna Solsona. Malgrat tot, el tancament definitiu de la vila i els seus ravals no es va produir fins a la segona meitat del segle XIV, quan les urgències defensives esdevingudes al Principat a partir de 1365 amb l'entrada des del regne de França de les companyies de mercenaris, van implicar la preocupació de Cardona per refermar les seves defenses. Aquesta activitat constructiva, que es pot observar també en moltes altres ciutats de jurisdicció reial (Verdés 2003; Sánchez 2001; Canal 2008), es va veure accelerada a la dècada de 1360 amb la generalització de l'ús de la bombarda i l'increment del clima d'inseguretat arran l'entrada al país de les companyies de mercenaris. Amb una longitud d'uns 1.500 metres, una amplada que oscil·lava entre un i dos metres, i una alçària d'entre els tres i els sis metres, aquestes muralles encerclaven

el nucli primigeni de la vila i els ravals sorgits al seu voltant amb un perímetre de forma oblonga en direcció est-oest en funció dels principals vials. Abastava una superfície d'11,848 ha (fig. 9), un increment de més del 600% respecte la vila primigènia (Juan, Solé 1993 i 2003; Galera 2003).

Per a la seva construcció, es va cercar el terreny més ferm que, com s'ha vist més amunt, és la roca que es troba uns 90 metres a tramuntana de l'indret on es van localitzar els habitatges de l'àrea de Soldevila i on s'havia desenvolupat, a partir de principis del segle XI, el nucli primigeni de la vila. Així, la muralla, en el seu tram sud-est, es va ajustar al perímetre de la roca on s'assenta la vila, adossant-s'hi en algun dels seus trams, com avui encara es pot veure des de l'actual carretera del Miracle. A la darrerria del segle XIV i començament del següent, el nou recinte defensiu de la vila ja era una realitat que encerclava els nous ravals, llevat de gran part del de Soldevila i també de l'extrem nord del de Graells i del de la Serra (fig. 9), zones que en els decennis següents quedarien despoblades.

El millor testimoni de la transformació soferta al barri de Soldevila a partir del 1368, amb la construcció del nou mur de la vila i el portal de Barcelona o d'en Fortesa ens l'ofereix l'establiment, l'any 1392, d'una feixa de terra que antigament havien estat cases, la qual era damunt del toll de la Pomalla, al lloc que antigament es deia Soldevila.²⁷

Dins els nous murs, i com a conseqüència de la seva pròpia evolució urbana, la vila va restar articulada en dues parts: la jussana o inferior que aplegava el sector oriental de la població amb la plaça de Cardona o de Santa Eulàlia i l'àrea dels carrers Major del Mercat, Nou, Comabella i Graells; i la sobirana o superior, integrada pel sector occidental amb la plaça del Mercat i els carrers Major, Cambres, la Serra i Capdevila (després carrer de Sant Miquel). Per aquesta raó, la documentació baix medieval esmenta la plaça de Santa Eulàlia com la plaça jussana i la del Mercat com la plaça sobirana. Aquesta divisió de l'espai urbà responia a les seves pròpies necessitats funcionals a l'hora de distribuir els serveis comunitaris concentrats quasi tots ells al voltant d'aquests dos espais públics. A mitjan segle XIV ja trobem citades les cases amb els seus obradors i les taules de venda sota els arcs o pòrtics del la plaça del Mercat. En el decurs dels segles XV i XVI aquests espais van ser rellevats pel Firal, l'àrea de celebració de la fira anual de Sant Miquel de setembre, com a espai públic per excel·lència de la vila (Galera 2003).

Els Consells Generals celebrats el 1393, 1410, 1428 i 1447, en el marc físic de la Fira, ens possibiliten aproximar-nos en percentatges a les activitats dels vilatans, amb una estructura socioeconòmica fonamentada per una majoria de caire agrari (40%), seguida per la menestralia urbana integrada majoritàriament pel ram de la pell (7-13%) i la draperia (13-22%). Davant aquesta majoria social formada pels bracers i menestrals, tenim el grup dels mercaders i d'altres professionals del comerç (11-22%) que monopolitzaven els òrgans de govern comunals. L'anàlisi de la condició social dels emfiteutes que, entre 1380 i 1420, gaudien la tinença útil de les cases sota el domini directe de Sant Vicenç, ens indica una distribució

27 Establiment fet per part de l'Almoïna de la canònica de Sant Vicenç a favor de Pere Safont. APSMV, Fons Sant Vicenç, ACC, núm. 446.

i concentració dels habitatges dins el nucli urbà en funció de l'estament social dels seus titulars. En l'àrea del Mercat predominaven aquells elements més benestants que havien assolit la condició de rendistes després d'un procés previ de concentració de capitals i béns, mentre que en el carrer Major la situació es capgirava a favor d'aquells elements relacionats amb el mercadeig. Com a contrapartida, al raval de Graells la presència d'ambdós grups socials era mínima davant d'una lleugera majoria representada pels bracers.

Figura 13. Fotografia estereogràfica de las salines de Cardona des del camí Nou, on s'observa, a mà dreta, la muralla i el Portal de Barcelona, i a l'esquerra, un seguit d'horts la parcel·lació dels quals segueix la dels habitatges del barri de Soldevila. 1925. Arxiu Històric de Cardona, Fons Mines de Cardona, SEE.

Malgrat el creixement de la població i el desenvolupament urbanístic consegüent, la vila de Cardona no va deixar de ser un nucli menor dins el context urbà de Catalunya. A mitjan segle XIV, la vila comptava amb uns 1.120 habitants, que enfront els 315 habitants del terme, representaven un 78% de la població total de Cardona. La pandèmia del 1348 i les successives crisis demogràfiques de la segona meitat del segle i primera del següent ocasionades pels rebrots de la pesta, van aturar aquest creixement i van situar els índexs de població per sota dels nivells assolits a la segona meitat del segle XIII amb poc més de 900 habitants, un 89% de la població total. Aquesta xifra no es tornaria a recuperar fins a mitjan segle XVI quan s'inicia una lenta recuperació demogràfica.

Aleshores, el castell de Cardona i la seva vila havien esdevingut cap i casal del ducat de Cardona, un vast territori sota la jurisdicció dels seus senyors, els vescomtes, comtes i ducs de Cardona, amb una extensió d'uns 1.952 km² (un 6% del territori català). Era l'únic senyoriu jurisdiccional que ostentava la dignitat ducal al Principat, fins aleshores reservada exclusivament per als infants del casal reial d'Aragó. Més enllà de la capitalitat exercida des del castell, la vila de Cardona s'havia convertit entre els segles XIV i XV en el nucli administratiu i judicial d'una de les quatre batllies o demarcacions governatives que dividien el territori del ducat. La batllia de Cardona administrava uns 608 km² amb uns vint-i-cinc termes que abastaven a grans trets el territori de l'actual conca mitjana del Cardener, tot coincidint amb el punt d'intersecció de les actuals comarques del Bages, Berguedà i Solsonès.

BIBLIOGRAFIA

- Abadal i de Vinyals, R. de. (1986). *Dels visigots als catalans*. Vol. I: *La Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia*. 3a ed. Barcelona: Edicions 62, p. 311-315.
- Bellès, J. (trad.) (1999). *Sidoni Apol·linar. Lletres [llibres VII-IX]*. Barcelona: Fundació Bernat Metge. Vol. III.
- Berdún Colom, M., Pancorbo Picó, A., Martín Menéndez, A. (2021). Estudio Numismático del yacimiento del Campet de la Sal. Cardona, Bages. *XVI Congreso Nacional de Numismática*. Barcelona, 28-30 de novembre de 2018. Tomo II, Barcelona, p. 599-616.
- Bertran, P. (1981). Hallazgo de sepulturas antropomorfas y de una ollita gris en Bergús (Cardona, Barcelona). *Acta històrica et archaeologica mediaevalia*, 3. Departament d'Història Medieval. Facultat de Geografia i Història. Universitat de Barcelona. Barcelona, p. 173-184.
- Bolòs, J. (1991). Aportacions al coneixement de les vies de comunicació. *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*. Barcelona: Real Acadèmia de Bones Lletres, vol. I, p. 409-436.
- Canal, J. [et al.]. (2008). «La construcció de la muralla medieval del Mercadal en el darrer terç del segle XIV». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona: Institut d'Estudis Gironins], vol. xlix, p. 59-86.
- Casas, M. (1992). La canònica de Sant Vicenç de Cardona a l'Edat Mitjana. Alguns aspectes de la seva història des dels seus orígens fins al 1311. *Història de Cardona, llibre III*. Patronat de Museus. Cardona.
- Du Chesne, A. (ed.). (1636). «*Vita Hludovici Pii Imperatoris, incerto autore, qui se professione Astronomum et in Palatio ipsius Imperatoris versatum testatur*». A: *Historia Francorum scriptores coetanei ab ipsius gentis origine ad nostra usque tempora*. Volum II, Paris: Sebastian Cramoisy.
- Galera i Pedrosa, A. (1996). Els camins medievals en la Catalunya Central: entorn les Stratae Kardonensia i la via Salinaria. *Dovella*, 53. Manresa, tardor de 1995: 21-28.
- Galera i Pedrosa, A. (1998). *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*. Fundació Noguera. Col·lecció Diplomatari. Barcelona.
- Galera i Pedrosa, A. (2001). *Territori, senyoriu i jurisdicció a la Catalunya Central. La batllia de Cardona (ducat de Cardona) i la baronia de Santa Maria d'Aguilar (s. XI-XVI)*. Tesi de doctorat. Barcelona, desembre de 2001. Inèdita.
- Galera i Pedrosa, A. (2003). La vila de Cardona (segles XII-XV), *L'art gòtic a Catalunya, vol. III Arquitectura. Dels palaus a les masies*. Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, p. 102-105.
- Galera i Pedrosa, A. (2013). L'areny de la sal: una aproximació a les salines de Cardona des dels mercats ultrapiirinencs (segles XII-XVIII). *Etudes roussillonaises. Revue d'Histoire et d'Archéologie Méditerranéennes. Savoirs des*

- campagnes, Catalogne, Languedoc, Provence. XIIIe – XVIIIe siècles. Tome XXVI. Perpignan, p. 169-192.
- Gibert Rebull, J. (2011). *L'alta edat mitjana a la Catalunya central (segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat*. Tesi de doctorat inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Gisbert, M. (2010). *Cartografia de Cardona. De la Guerra de Successió a la Guerra del Francès: 1717-1858*. Cardona.
- Gutiérrez, D., Morera, J. (2007). Alguns aspectes de l'evolució de la Plaça de Santa Eulàlia de Cardona: l'exemple de les Finques 11, 12 i 13. *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sabadell, del 18 al 21 de maig de 2006. Sabadell, p. 360-369.
- Juan, M., Solé, F. X. (1997). Prospecció arqueològica del terme municipal de Cardona (Bages, Barcelona), 1990-1992: primers resultats. *XXXIX Assemblea Intercomarcal l'Estudiosos. Cardona, 22 i 23 d'octubre de 1994*. Foment Cardoní. Patronat Municipal de Museus. Cardona, p. 101-110.
- Juan, M., Solé, F. X. (2003). L'origen i desenvolupament de la vila de Cardona. *L'església parroquial de Sant Miquel de Cardona. El gòtic al mig Cardener*. Centre d'Estudis del Bages. Manresa, 2003: 21-44.
- López Mullor, A. (coord.). (2007). *Església de Sant Miquel de Cardona*. Memòria d'Arqueologia i Història. Col·lecció Documents de Treball. Sèrie Recursos Culturals, 6. Diputació de Barcelona.
- Martí, R. (2013). El *palatium* rural, una institució fiscal del segle VIII. A: *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Andalus (ss. VI-IX)* (Xavier Ballestín; Ernesto Pastor eds.). Oxford: Archaeopress, p. 133-148.
- Olesti, O., Pancorbo, A. (2022). La explotación y el comercio de la sal en el Noreste de la Península Ibérica entre los siglos II y I a.n.e: Cardona y el Pirineo Oriental. *3rd International Congress on the Anthropology of Salt*. Gesaltza Añana / Salinas de Añana, 12-15 september 2018. Vitoria, p. 604-625.
- Pancorbo Picó, A. (2015). La protecció del patrimoni municipal. Eines de gestió, recuperació i divulgació. El cas de Cardona (2000-2014). *Dovella*. Revista cultural d la Catalunya Central, 116. Manresa, p. 16-29.
- Pancorbo Picó, A. (2019). Resultats preliminars de la intervenció arqueològica duta a terme al camp de futbol de Cardona (2016-2016): el jaciment del Campet de la Sal. *IV Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. 14-15 d'octubre de 2016. Solsona.
- Pancorbo Picó, A., Martín Menéndez, A. (2023). El asentamiento tartorepublicano del Campet de la Sal (Cardona, Barcelona) y su relación con la explotación de la sal. *19th International Congress of Classical Archaeology*. Cologne / Bonn, 22-26 de maig de 2018.
- Pancorbo Picó, A., Martín Menéndez, A., Galera Pedrosa, A. (2019). Les intervencions arqueològiques realitzades al camp de futbol de Cardona

- (Bages: el jaciment del Campet de la sal. *Tribuna d'Arqueologia 2016-2017*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona
- Rodríguez Bernal, F. (2016). *Col·lecció diplomàtica de l'Archivo Ducal de Cardona (965-1230)*. Barcelona: Fundació Noguera (col. Diplomataris, 71), 845 pàgines.
- Riu Riu, M. (1999). Església i poder comtal al territori d'Urgell. Guifré el Pilós i la reorganització de la Vall de Lord. *Anuario de Estudios Medievales*. Barcelona: CSIC-IMF, 29, p. 875-898.
- Riu-Barrera, E. (2003). El casal del carrer Graells de Cardona. *L'art Gòtic a Catalunya. Arquitectura III. Dels palaus a les masies*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona, p. 159-160.
- Rodríguez Bernal, F. (ed.). (2016). *Col·lecció diplomàtica de l'Archivo Ducal de Cardona*. Barcelona: Pagès Editors. Fundació Noguera - Diplomataris; 71.
- Sánchez Martínez, M. (2001). *La presión fiscal en un año difícil: Cataluña, a mediados de 1374-miados de 1375*, «Mayurqa», 27, p. 25-45.
- Serra Vilaró, J. (1964-1968). *Història de Cardona*. Tarragona: Sugrañes Eds., 3 vols. 491, 547 i 243 pàgines.
- Solé, F. X., Juan, M. (1997). L'ocupació del terme i nucli urbà de Cardona des de la Prehistòria fins a l'Alta Edat Mitjana. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. Vol. XXXVII, 1996-97. Girona: 897-908.
- Verdés, P. (2003). Els processos d'emmurallament. *L'art gòtic a Catalunya, vol. III Arquitectura. Dels palaus a les masies*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 130-137.
- Weller, Olivier. (2002). The earliest rock salt exploitation in Europe: a salt mountain in the Spanish Neolithic. *Antiquity* [Cambridge: Cambridge University Press], vol. 76, núm. 292 (2002), p. 317-318.